

หัวเมืองอีสานสมัยปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5*

วุฒิชัย มุลศิลป์**

หัวเมืองอีสานในตอนต้นรัชกาลที่ 5 หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย ออกจะมีฐานะเป็นพิเศษ ตามความเห็นของ ดร. คอนสแตนซ์ เอ็ม. วิลสัน เพราะจากการแบ่งรูปการปกครองของไทยแต่เดิมนั้น ได้แบ่งดินแดนของพระราชอาณาจักรไทย ออกเป็น “หัวเมืองชั้นใน” (inner base) “หัวเมืองชั้นนอก” (outer base) และรัฐบริวารทั้งหลาย (satellite states) “หัวเมืองชั้นใน” ได้แก่บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา และชายฝั่งทะเลตอนเหนือของอ่าวไทย ตั้งแต่ประจวบคีรีขันธ์ในทางใต้ถึงตราดในทางตะวันออกและจากนครราชสีมาในทางตะวันออกเฉียงเหนือถึงอุตรดิตถ์ในทางเหนือ ในหัวเมืองส่วนนี้เป็นศูนย์รวมของทุกอย่างทั้งอำนาจ ความมั่งคั่งร่ำรวย สติปัญญา บริหาร ฯลฯ

หัวเมืองชั้นนอกได้แก่ภาคใต้ ซึ่งถึงแม้ว่าจะมีบางสิ่งบางอย่างซ้ำซ้อนกับหัวเมืองชั้นใน อย่างเช่นการบริหาร แต่ภาคใต้ลักษณะทางเศรษฐกิจเหมือนกับรัฐมาเลย์ เช่น การทำเหมืองดีบุก ซึ่งดำเนินการโดยคนจีน โดยเฉพาะทางชายฝั่งตะวันตก และมีหลักฐานว่าในต้นรัชกาลที่ 5 มีคนจีนมากกว่าคนไทยเสียอีก

ส่วนรัฐบริวารทั้งหลายนั้นได้แก่ รัฐมาเลย์บางรัฐ, เขมร, ลาว ซึ่งดินแดนส่วนนี้ต้องถวายบรรณาการให้แก่เมืองหลวงตามระยะเวลาที่กำหนด

*บทความนี้ ปรับปรุงจากที่เสนอในการสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอีสาน ที่มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม ระหว่างวันที่ 19-20 กุมภาพันธ์ 2520

**คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

ดินแดนทางภาคอีสาน ไม่ได้มีลักษณะดังที่กล่าวมาเลย คือไม่เป็นทั้ง “หัวเมือง” หรือ “รัฐบริวาร” และไม่เคยถูกนับเป็นประเทศราชด้วย¹ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ภาคอีสานเป็นดินแดนที่ขาดการเอาใจใส่เท่าที่ควร แต่ขณะเดียวกันก็ไม่ได้ได้รับความเดือดร้อนจากการเก็บภาษีอากรจากส่วนกลางด้วย

การปกครองดินแดนอีสานก่อนจะมีการปฏิรูป ได้อนุโลมใช้ตามแบบที่เคยใช้กันแต่เดิมมา ซึ่งจะมีเจ้าหน้าที่ที่เรียกกันว่าอาญาสี่ หรืออาชญาสี่ ซึ่งประกอบด้วยเจ้าเมือง อุปฮาด (อุปราช) ราชวงศ์และราชบุตร นอกจากนี้ยังมีผู้ช่วยอีกจำนวนหนึ่งด้วย ทำนองเดียวกันหน่วยการปกครองก็จะแบ่งเป็น 4 กองตามตำแหน่ง (ไม่ใช่เขต) เพราะราษฎรไม่ว่าในเขตใดสามารถเลือกสังกัดได้ตามสมัครใจ² การปกครองเช่นนี้ก่อให้เกิดปัญหาในการแย่งคนให้มาอยู่ในสังกัด ซึ่งรวมถึงการแย่งกำลังและรายได้ด้วย

ความเอาใจใส่ของราชสำนักต่อภาคอีสานไม่ได้เริ่มทันทีในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ได้เริ่มมีมาบ้างแล้วตั้งแต่รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งจะเห็นได้จากการสนับสนุนให้เกิดขบวนการผู้คนตั้งบ้านแปลงเมืองขึ้น เช่น เมืองขอนแก่น สกลนคร นครพนม ในรัชกาลต่อ ๆ มาก็ได้ดำเนินรอยตามและในรัชกาลที่ 3 หลังจากการปราบปรามกบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ เมืองขึ้นของเวียงจันทน์ทางภาคอีสานก็ถูกโอนให้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ส่วนเมืองขึ้นที่เคยขึ้นตรงต่อกับทางกรุงเทพฯ อยู่แล้ว เช่น อุบลฯ กาฬสินธุ์ ก็ได้รับการขยายดินแดนให้มากขึ้น³ แต่พอถึงรัชกาลที่ 4 สภาพการเมืองระหว่างประเทศได้เปลี่ยนไปมากขึ้น และอันตรายนก็ได้อุบัติขึ้นโดยตรงทั้งจากอังกฤษในทางใต้ เมื่อปี พ.ศ. 2405 ซึ่งเกือบทำให้อังกฤษ

1. Constance M. Wilson *State and Society in the Reign of King Mongkut, 1851-1868: Thailand on the Eve of Modernization*, Ph. D. Thesis, Cornell University, 1970, pp. 51-53.

2. ดูรายละเอียดใน เต็ม วิกาศย์ทองกิจ *ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย* 2513 หน้า 387-401

3. วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, *แผ่นดินพระนั่งเกล้า นิจ ทองโสภิต แปล สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย* 2514 หน้า 174-175

ระดมยิงกรุงเทพฯ และจากฝรั่งเศสทางด้านเขมร ระหว่างปี พ.ศ. 2406-2410⁴ กระทั่งทำให้ไทยต้องสูญเสียเขมรส่วนนอก นอกเหนือไปจากพระตะบอง เสียมราฐไปในที่สุด

จากอันตรายซึ่งแสดงทั้งท่าทีและมีการคุกคามดังกล่าว และปัญหาที่เกิดจากการปราบฮ่อหรือคนจีนที่เป็นพวกกบฏไต้เผง (พ.ศ. 2393 - 2407) แล้วหลบลหนีการปราบปรามของรัฐบาลชิง (Ch'ing) เข้ามาในบริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นบริเวณที่มีลักษณะเป็นเมืองสองฝ่ายฟ้า ทำให้ไทยต้องแสดงให้เห็นว่าดินแดนดังกล่าวเป็นของไทย โดยการส่งกองทัพภายใต้บุคคล ซึ่งต่อมาจะมีบรรดาศักดิ์เป็นจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต)⁵ และมีการสำรวจทำแผนที่เขตแดนไทยด้านตะวันออกของแม่น้ำโขงภายใต้ นายเจมส์ แมคคาร์ธี ในปี พ.ศ. 2426, 2427, 2429 และมีการพิมพ์แผนที่ประเทศไทยออกมาเป็นครั้งแรกในปี 2430⁶ ขณะเดียวกัน ก่อนที่จะมีการทดลองการปกครองแบบใหม่ตามแบบตะวันตก รัชกาลที่ 5 ได้ทรงตั้งข้าหลวงไปประจำที่เมืองจำปาศักดิ์ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2425 มาแล้ว แต่ไม่สามารถแก้ปัญหาอย่างมีประสิทธิภาพได้ ในปี 2433 จึงมีการจัดรูปการปกครองหัวเมืองอีสานใหม่ โดยแบ่งเป็น 4 กองใหญ่ คือ

1. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก มีพระพิศณุเทพ (ช่วง) เป็นข้าหลวง ประกอบด้วยเมืองสำคัญ เช่น จำปาศักดิ์ สีทันดร สุรินทร์ เดชอุดม ฯลฯ
2. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ มีพระยาราชนา (ทัต ไกรฤกษ์) เป็นข้าหลวง ประกอบด้วยเมืองสำคัญ เช่น อุบลฯ กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ศรีสะเกษ ฯลฯ

4. คุราชละเอียดใน อารัง โคมลวรณะ เจ้าพนักงานแห่งกรุงสยาม สำนักพิมพ์แพรวพิทยา 2506 บทที่ 7 และ 8 หนังสือนี้อาศัยข้อมูลส่วนใหญ่จาก Abbot L. Moffat, *Mongkut, the King of Siam* หนังสือของ Moffat เล่มนี้ได้มีการแปลโดยตรง และจัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์สมาคมสังคมาศศรัแห่งประเทศไทยออกมาแล้ว

5. คุโน ประวัติการของจอมพลและมหาอำมาตย์เอก พระอาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) ฉบับรวบรวมครั้งสุดท้ายเมื่อ พ.ศ. 2504 และ นิธิ เอียวศรีวงศ์ การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ. 2431 ปริญญาพันธู์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2509

6. จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ วิฑุคดลวสธาม ร.ศ. 112 ปริญญาพันธู์การศึกษาหม่ามณิจิต วิฑุคดลวสธามการศึกษาประสานมิตร 2516 ปริญญาพันธู์ฉบับนี้กรมการฝึกหัดครูได้ตีพิมพ์เป็นเอกสารนิเทศ การศึกษา ฉบับที่ 178 2519 หน้า 24-25 และต่อมา

3. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ มีพระอนุชิตบริหาร (จันทร์) เป็นข้าหลวง ประกอบ
ด้วยเมืองสำคัญ เช่น หนองคาย นครพนม สกลนคร ขอนแก่น ฯลฯ

4. หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง มีพระพิเรนทรเทพ เป็นข้าหลวง ประกอบด้วยเมือง
สำคัญ เช่น นครราชสีมา พิมาย ชนบท (ในจังหวัดขอนแก่นปัจจุบัน) ชัยภูมิ ฯลฯ

หัวเมืองทั้ง 4 กองใหญ่^๕ ให้ขึ้นตรงต่อข้าหลวงใหญ่ที่นครจำปาศักดิ์ ซึ่งในขณะนั้น
คือ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรรษ์ ศรีเพ็ญ)^๖

แต่หลังจากการปรับปรุง^๗ประมาณ 1 ปี รัชกาลที่ 5 ซึ่งทรงตระหนักถึงภัยอันตราย
ที่คุกคามเขตแดนของไทยและทรงเห็นว่า จะต้องจัดให้มี “ข้าหลวงที่มีคุณวุฒิปรีชาสามารถ
ออกไปประจำรักษาพระราชอาณาเขต”^๘ จึงมีการเปลี่ยนแปลงตัวบุคคลใหม่อีก เช่น ย้าย
พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรรษ์ ศรีเพ็ญ) ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่เขมรและโปรตุเกส
ให้พระเจ้านองยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร ไปดำรงตำแหน่งแทน แต่ประทับอยู่ที่อุบลฯ

กรมหลวงพิชิตปรีชากร ใช้เวลาเดินทางถึง 77 วัน อันแสดงให้เห็นถึงความยาก
ลำบากในการเดินทาง จากนั้นไม่นานได้มีรายงานเข้ามายังกรุงเทพฯ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความ
หนักใจในปัญหาต่าง ๆ การปกครองที่ยุ่งเหยิงมีการแก่งแย่งตัวเล็ก ทั้งผู้ปกครองก็ทะเลาะ
วิวาทกันโดยไม่คำนึงถึงความเดือดร้อนของราษฎร และไม่เพียงพอกการแทรกซึมของฝรั่งเศส
ซึ่งพยายามขยายอำนาจเข้ามา ส่วนอาวุธนั้นเล่าก็ล้าสมัยและมีน้อย^๙ ส่วน “...ความเป็นไปของ
ชนชาวประเทศตั้งแต่ศาสนาและความปกครองลงไปจนประเพณีประเพณี จะนับว่ายกอันใด
ขึ้นสรรเสริญว่าเป็นการดีหรือยังดีไม่มีแล้ว ที่สุดแต่เครื่องนุ่งห่มแลอาหารก็หายาก แล

7. เดิม วิกาศย์พจนกิจ เล่มเดิม หน้า 402-423 และ ไพฑูรย์ มีกุลส การปฏิรูปการปกครอง
มณฑลอีสานสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงธรรมาธิบดีที่ประสงค์ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ ปริญญาบัตรการ
ศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร 2515 หน้า 21-23

8. เดิม วิกาศย์พจนกิจ เล่มเดิม หน้า 426

9. ไพฑูรย์ มีกุลส เล่มเดิม หน้า 81-86 และ อรรถพร นพเคราะห์ ร่างปริญญาบัตรเรื่อง
การปรับปรุงการปกครองและการขัดแย้งกับฝรั่งเศสระหว่าง พ.ศ. 2436-2453 บทที่ 2

สื่อแสดงถึงความกัณธการของผู้บริโภค คุณาสังเวทียิ่งนัก สารพัดความกตัญญูโง่งแทบทุกอย่าง
ที่คนจะพึงทำแก่คนใดก็ดูเหมือนจะได้มีในที่นี้ตลอดแล้วแทบทุกอย่าง . . .”¹⁰

นี่เป็นภาพของหัวเมืองอีสานจากสายตาของคนกรุงเทพฯ ในสมัยนั้น

การปรับปรุงหัวเมืองภาคอีสานก่อนวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ไม่ว่าจะภายใต้
กรมหลวงพิชิตปรีชากร หรือกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม สรุปได้ว่า พยายามดำเนินการใน
เรื่องต่อไปนี้ คือ

1. ผลประโยชน์ เก็บภาษี ส่วยสาอากร ให้เป็นระเบียบรัดกุมและคล่องตัวขึ้น
ทั้งเพื่อเป็นการลดภาระของทางกรุงเทพฯ ด้วย

2. การปกครอง กวดขันข้าราชการและให้เอาใจใส่ราษฎรมากขึ้น ปรวบปรามโจร
ผู้ร้าย ไม่ข่มเหงรังแกราษฎร สนับสนุนให้ราษฎรตั้งหลักแหล่งให้มั่นคง กำหนดเขตเมือง
ให้แน่นอน ตัดปัญหาการแย่งชิงตัวเล็ก การเลือกขึ้นสังกัดของเมืองเล็กต่อเมืองใหญ่

3. การส่งเสริมความอยู่ดีกินดีของราษฎร โดยส่งเสริมการทำนา เลี้ยงสัตว์ให้มากขึ้น
เพื่อเป็นรายได้เพิ่มขึ้น นอกเหนือไปจากการทำไปเพื่อเลี้ยงชีพ

4. การทหาร มีการสำรวจชายฉกรรจ์ ประกาศเกณฑ์ทหาร ผูกมัดทหาร ขยาย
จำนวนทหาร โดยทหารจะได้รับสิทธิบางอย่างเป็นการตอบแทน เช่น ไม่ต้องเสียส่วย ไม่ถูก
เกณฑ์เข้ารับราชการใดๆ อีก ไม่ต้องสังกัดมูลนาย ฯลฯ ทั้งนี้เพื่อเป็นการรักษาความสงบ
ของบ้านเมือง และป้องกันการคุกคามจากต่างประเทศ

แต่การปรับปรุงภาคอีสานทั้งหลายนี้ หลังจากทำได้ไม่นาน ก็ได้รับความกระทบ
กระเทือนอย่างมาก จากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ซึ่งทำให้ไทยต้องเสียดินแดนเกือบทั้งหมดที่เป็น
ประเทศลาวในปัจจุบัน¹¹ นอกจากนี้ยังต้องเผชิญปัญหาใหม่เพิ่มขึ้น คือ เขตแดน 25 กิโลเมตร
ซึ่งไทยจะต้องรื้อบ้อมค่าย ไม่ให้มีทหารประจำ ห้ามเก็บภาษีขาเข้า-ออก ตั้งนั้นดินแดนนี้

10. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 82.1/32 กรมหลวงพิชิตปรีชากรกราบทูลกรมหลวงเทเวศน์
วโรปการ เมื่อ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434)

11. คุรยละเอียดใน จีรากรณ์ สถาปนาวรรณนะ เล่มเดิม ซึ่งเป็นครั้งแรกที่มีการใช้หลักฐาน
ชั้นหนึ่งของไทยเกี่ยวกับเรื่องนี้

จึงมีความยุ่งยากอย่างมาก นอกจากนี้ในกลางเดือนตุลาคม พ.ศ. 2436 ยังมีการเปลี่ยนข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวท้าว (ลาวตะวันออกและลาวตะวันออกเฉียงเหนือ) จากกรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ และปิดตำมากระทรวงมหาดไทยซึ่งในตอนนั้นรับผิดชอบในการปกครองฝ่ายพลเรือนเพียงอย่างเดียวถึงในปัจจุบัน ได้เริ่มมีการปรับปรุงการหัวเมืองอย่างกว้างขวาง โดยจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้น

หัวเมืองอีสานหลังจาก ร.ศ. 112 ได้รับการปรับปรุงหลายอย่างเพิ่มมากขึ้น เช่น จัดระเบียบการปกครองเป็นเมือง อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน ตั้งในปัจจุบัน จัดตั้งโรงเรียนให้กุลบุตรกุลธิดาได้ศึกษาเล่าเรียน รวมทั้งโรงเรียนการปกครองเพื่อผลิตคนออกมาเป็นข้าราชการ เนื่องจากขาดแคลนตัวบุคคลที่จะเป็นข้าราชการที่ดี ปรับปรุงระบบความยุติธรรม ตามพระบรมมณูศาลหัวเมือง พ.ศ. 2438 ศาลจะแบ่งเป็น 3 ระดับ คือ ศาลมณฑล ศาลเมืองและศาลแขวง¹² ส่งเสริมและปรับปรุงการเลี้ยงไหมในหลายเมือง เช่น นครราชสีมา บุรีรัมย์ ฯลฯ¹³ ปรับปรุงการคมนาคมให้ติดต่อกันได้รวดเร็วขึ้น และเราจะพบว่าทางรถไฟของรัฐบาลสายแรกก็ได้มุ่งไปยังภาคอีสาน ซึ่งสามารถเชื่อมกรุงเทพฯ กับนครราชสีมาได้ในปี 2443 ชักชวนผู้คนในดินแดนเขตแดนที่ยกให้ฝรั่งเศสเข้ามาอยู่ในเขตแดนของไทย โดยแจกเงิน แจกเสื้อผ้า ยกเว้นค่าราชการ ให้ 1 ปี สํารวจผู้คนให้แน่นอนชัดเจน เพื่อจะได้ไม่เกิดปัญหา เช่น ว่าเป็นคนบังคับของต่างชาติ ทั้งเพื่อสร้างความรู้สึกรู้สึกว่าเป็นคนไทย เช่นเดียวกับคนไทยใน ส่วนอื่น ๆ ของประเทศด้วย ฯลฯ

แต่แม้จะมีการปรับปรุงภาคอีสานหลายอย่างดังที่กล่าวมา แต่ก็ใช่ว่าปัญหาทั้งหลายจะหมดสิ้นในทันที เพราะงานพวกนี้ได้ผลช้ามาก เนื่องจากฝรั่งเศสยังเป็นยาค้ำที่แทรกอยู่ทุกหนทุกแห่งในอีสาน การขาดแคลนข้าราชการที่มีความรู้ความสามารถที่จะดำเนินงานไม่ว่าใน

12. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 อ. 8/4 พระราชดำริรัชกาลที่ 5 ในพระบรมมณูศาลหัวเมือง 28 กันยายน ร.ศ. 114

13. ประสิทธิ์ แก้วสิงห์ การปรับปรุงการเกษตรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2435 - พ.ศ. 2459 ปรัญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ 2517 หน้า 114 - 119

ระดับใดก็ตาม¹⁴ การคมนาคมที่ยังไม่ทั่วถึง การไม่พอใจของผู้ที่ต้องสูญเสียผลประโยชน์และอำนาจอันเป็นผลจากการปฏิรูปการปกครอง ความอศอยากของราษฎร จนกระทั่งนำไปสู่การขบถของผู้มีบุญในปี ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445)

มีเหตุผลอีกหลายประการที่อาจก่อให้เกิดขบถผู้มีบุญหรือขบถผู้บุญ ดังเช่นการที่ไทยต้องเสียดินแดนและยอมต่อข้อเรียกร้องอีกหลายอย่างแก่ฝรั่งเศส ทำให้มองเห็นว่าอำนาจของไทยตกต่ำลง ดังนั้นจึงฉวยโอกาสที่จะตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นตามแบบดั้งเดิมของคนในแถบนี้ และเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ที่อำนาจของผู้นำเดิมต้องสูญเสียไปจากการปฏิรูปการปกครองใหม่ทั้งของไทยและของฝรั่งเศส ในทางเศรษฐกิจผู้นำท้องถิ่นเดิมก็สูญเสียผลประโยชน์และอำนาจในการควบคุมการเก็บภาษีและกำลัคน สำหรับในดินแดนที่อยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส มีการเพิ่มภาษีค่าหัวมากขึ้นกว่าที่ไทยเคยเก็บถึงสามเท่าตัว¹⁵

การขบถได้เกิดขึ้นทางฝั่งลาวของฝรั่งเศสก่อนโดยพวกข้า จากนั้นจึงได้ลุกลามเข้ามาในเขตไทย ดังนั้นจึงทำให้เกิดข่าวลือว่า “ผู้มีบุญจะมาแต่ตะวันออก”¹⁶ พวกผู้มีบุญนั้นเป็นคนฉลาดรู้ทั้งภาษาไทยและภาษาบาลี และเข้าใจในแง่จิตวิทยาที่ว่า คนอีสานหรือโดยทั่วไปมีความเชื่อถือในไสยกลาง ในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ทั้งคนที่ไม่มี ความหวัง เมื่อไม่มีอะไรจะทำให้เขาเกิดความหวังได้ก็ต้องรีบยึดเอาไว้ก่อนแม้จะมองไม่เห็นแก่นสารก็ตาม

ผู้มีบุญใช้วิธีการหลายอย่างในการปลอ่ยข่าวลือ เช่น หมอลำ ซึ่งเป็นที่นิยมกันโดยทั่วไปในภาคอีสาน ออกลายแทงเป็นคำพยากรณ์ที่ว่า จะเกิดเหตุร้ายใหญ่ เงินทองจะกลายเป็นกรวดทราย ก่อนกรวดจะเป็นเงินทอง หมูจะกลายเป็นยักษ์กินคน ดังนั้นจะต้องฆ่าทิ้งเสียรวมทั้งเงินทองของมีค่าก็ต้องทิ้งไปและเก็บกรวดทรายมาไว้แทน จากนั้นท้าวธรรมิกราชผู้มีบุญ (ผู้มีบุญ) ก็จะมาเป็นใหญ่ในโลกนี้¹⁷

14. คุราชละเอียดยใน วุฒิชัย มุลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษารในรัชกาลที่ 5 สำนักพิมพ์สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย 2516

15. John B. Murdoch “ขบถผู้มีบุญ (ค.ศ. 1901-1902)” ขุพา ชุมจันทร์ เก็บความอุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ปีที่ 2 ฉบับที่ 4 กรกฎาคม 2518 หน้า 92-107

16. เศษ บุนนาค “ขบถผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121” สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ 5 ฉบับที่ 1 มิถุนายน - สิงหาคม 2510 หน้า 80

17. ไททฤษฎี มิ่งกุล เล่มเดิม หน้า 98-107

ข้อความตามลายแทง คำพยากรณ์ ทำให้เห็นได้ว่าเป็นวิธีการรวบรวมผู้คนทีละคน
มาก เพราะเมื่อผู้คนไม่ห้วงทรัพย์สินสมบัติเสียแล้ว จะทำอะไร ไปไหนก็ได้ง่ายและรวดเร็ว
(เหมือนดังที่พวกช้อหรือไต้เผง ได้ประสบความสำเร็จในการขยายอำนาจระยะแรก เพราะการ
ไม่ห้วงทรัพย์สินสมบัติ) และเมื่อชาวบ้านทั้งไป พวกผู้มีบุญก็จะนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ได้ต่อไป

คำเล่าลือต่าง ๆ เกี่ยวกับผู้มีบุญเริ่มมีมาแต่ พ.ศ. 2439 แล้ว¹⁸ แต่เพราะทางการ
ไม่เห็นความสำคัญ และเมื่อปราบในภายหลังยังไปพ่ายแพ้แก่พวกผู้มีบุญอีก จึงทำให้คำ
พยากรณ์ที่ว่า “เจ้าเก่าหมดอำนาจ ศาสนาก็คืนแล้ว” สมจริงขึ้นมาคนจึงเข้าร่วมด้วยเพิ่มขึ้น
มากมาย จนก่อนการลุกฮือเป็นขบถทั่วภาคอีสาน ตั้งแต่ปลายปี พ.ศ. 2444 แต่เคราะห์ที่
รัฐบาลปราบสำเร็จลงอย่างรวดเร็ว เพียงในเดือนพฤษภาคม 2445 แต่ถึงกระนั้นคำพยากรณ์
ต่าง ๆ ก็ไม่ได้หมดสิ้นไปในทันที แต่ยังมียึดเยื้ออยู่ต่อ ๆ มาในปัจจุบัน เพียงแต่ถ้อยคำ
บางอย่างอาจจะเปลี่ยนแปลงไป

หลังจาก “ขบถผู้มีบุญ” แล้วกล่าวได้ว่า สภาพการณ์โดยทั่วไปของภาคอีสานอยู่
ในภาวะปกติ ทางกราก็พยายามปรับปรุงและสร้างความเจริญให้มากขึ้น แต่ภัยการคุกคามจาก
ฝรั่งเศสยังไม่หมดไป จนกระทั่งไทยต้องเสีย มโนไพร, จำปาศักดิ์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของ
มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ (ลาวกาวเดิม) และอาณาเขตหลวงพระบางฝั่งขวา ซึ่งเป็นส่วน
หนึ่งของมณฑลฝ่ายเหนือ (ลาวพวนเดิม) ให้แก่ฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2447 เพื่อเป็นการแลก
เปลี่ยนกับการที่ฝรั่งเศสจะถอนทหารออกจากจันทบุรี ถึงกระนั้นการถอนทหารของฝรั่งเศสก็
เป็นเพียงย้ายจากจันทบุรีไปยึดตราดแทน¹⁹ กว่าฝรั่งเศสจะถอนตัวออกไป ไทยก็ต้องเสีย
มณฑลบูรพา ซึ่งประกอบด้วยเมืองสำคัญ คือ พระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ ให้กับ
ฝรั่งเศสอีก ทั้งนี้เพื่อแลกกับสิทธิทางศาลด้วย²⁰ ดังนั้นดินแดนภาคอีสานจึงกลับคืนสู่ภาวะ
ปกติอีกครั้งหนึ่ง.

18. เดช บุนนาค เล่มเดิม หน้า 82

19. ดูรายละเอียดใน สวรรค์ สุวรรณโชติ ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราด ที่
ฝรั่งเศสยึดครองระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2449 ปริญญาพันธการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทร
วิโรฒ ประสานมิตร 2519

20. สุกฤษดิ์ วรรณชัยน์ ปัญหาเขตลพบุรีระหว่างปี พ.ศ. 2435 - 2449 ปริญญาพันธ
การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2520 หน้า 277 - 282.